

NEZABORAVNA PROŠLOST

Pre II Svjetskog rata živjela sam, sa svojim roditeljima, u malom ali dragom Drvaru. Moj otac bio je trgovac. Nismo bili oskudni, za živjeti bilo je dovoljno, ali nismo se ni razmetali.

Ratu sa Njemcima, kao i svi ostali Evropljani, nismo se iznenadili, ali ni blizu nismo znali šta će ta fašistička neman u našoj zemlji poćiniti. Do tada živjeli smo u Kraljevini Jugoslaviji i nismo se nikada po vjeri djelili. Živjeli smo zajedno tolerišući, poštujući svaku vjeru. Onda se o nacionalnoj opredjeljenosti među mojim vršnjacima vrlo malo, skoro nikako nije znalo.

Na dan upada fašističke Njemačke u našu zemlju, našla sam se u virovitićkoj bolnici na operaciji slijepog crijeva. Doktor Kolibaš, Srbin, hirurg u Virovitici tri dana pred napad Njemaca na Jugoslaviju rekao mi je: "Ostani u bolnici, operisat ćemo Te, jer Ti kao Jevrejka, ako Njemci uđu, nećeš moći biti operisana!" Poslušala sam ga. U Virovitici sam dvije godine pred rat pohađala gimnaziju, III i IV razred. Stanovala sam u Podravskoj Slatini kod moje sestre od strica Laipnik Rahele, jer moj otac nije imao dovoljno sredstava da školuje četvero djece. Tada je pohađanje škole i boravak van kuće bio veoma skup.

Virovitica je pala u ruke Njemaca bez ijednog metka. Prvi put ugledala sam Njemce kada su ušli u bolnicu, samo njih dvoje mladih vojnika, veoma lijepo obučeni. Taj prvi i na oko prijatan utisak, ugledavši u njihovim rukama duge, crne pištolje uperene u nas bolesnike, odmah je poljuljan, a oko srca se stegao neki čudan, neizvjestan strah. Odmah, tog dana neizliječena izbaćena sam iz bolnice, kao još nekolicina bolesnika. U tim teškim momentima, u strahu da me ko Njemcima ne otkrije, puno mi je pomogla i vječno sam joj zahvalna, časna sestra iz moje bolničke sobe. U posljednjem momentu otrgla je moju bolesničku listu i pocijepala.

Izašla sam na ulicu, rukom sam pridržavala ranu, jako me je boljela, a konci strahovito žuljali. Mom iznenadenju i užasu nije bilo granice. Odmah u prvoj ulici susrela sam moje školske drugove u ustaškoj uniformi sa puškom o ramenu. Skamenila sam se, pogledala u njih, ali pozdrava na nijednoj strani nije bilo. Ono veliko i do tada nevideno "U" na njihovim

kapama podsjeti me na to stravično ime "ustaša". To sam po nekad među đacima čula, ali ni u snu nisam vjerovala, da sa sobom nosi toliko zla. Odmah sam se pitala kako to, prije nekoliko dana 27. marta cijela Virovitica, svi profesori i đaci išli smo gradom u špalirnim redovima i uzvikivali: "Bolje rat, nego pakt, bolje grob, nego rob!!" Je li moguće da su oni onda lažno demonstrirali protiv pakta sa Njemcima, kako bi što uspješnije prikrili svoju organizovanu ustašku, neprijateljsku ilegalu?

Krenula sam ulicom; kome poći prenoćiti noć-dvije jer, Slatina još nije pala u ruke Njemaca?? Moja naivna dječija pamet nije me vodila u neku od jevrejskih kuća, gdje sam najsigurnija. Išla sam kući moje najdraže školske drugarice Armbruster Grete. Obadvije smo bile najmanje u razredu, sjedile smo u prvoj klupi i nažalost na gimnastici bile smo posljednje, što nas je jako iritiralo. Tako nešto puno nas je zbližilo i vezalo jednu uz drugu. I dalje, ne sluteći zlo, osjećajući nepromjenjenu sklonost prema mojoj Greti, na ulaznim vratima sačekalo me je bezvoljno lice njene majke, rječima: "Možeš, Judita, prenoćiti samo ovu noć, a dalje mi Te držati ne smijemo!" Uz veliko ogorčenje i iznenađenje, cjelu noć sam probdila kako i kuda sutra?? Izlazeći iz njihove kuće tužna, uplašena tek tada shvatila sam da ja nisam više ona osoba, da sam na neki način, što objasniti ne znam, degradirana, žigosana. Sama sebe preispitivala sam" šta sam ja to loše učinila, zar nisu stalno u školi govorili da sam dobra i draga?

Ulicom razmišljam, nema ni jedne jevrejske porodice sa curicama u kući, iako mi je neprijatno, jer tamo su samo dečki, krenuh porodici Volfovih, kući mojih školskih kolega. Oni su me divno, roditeljski primili. Tu prvi put spavam pod pernatim, laganim jorganom, što je za nas Bosance bilo veliko iznenađenje. Iz kuće nigde ne izlazimo, svi smo u velikom strahu i svakog sekunda isčekujemo bahate korake na ulaznom stepeništu?! Kroz prozor gledamo kako osijoni njemački vojnici lome i bacaju naše puške, a zarobljena jugoslovenska vojska bespomoćna leži po dvorištima i čeka dalju sudbinu? Tužno i beznađežno, ali samo u sebi, kako još više neraspoloženja u kući ne bih stvorila, isčekivala sam moju Rahelu. Da, jedinu u koju sam bila sigurna da će me mojim roditeljima, za kojima sam tada neizmjereno čeznula, vratiti. Put do Slatine bio je nekoliko dana paralizovan. Kada su Njemci zauzeli i Slatinu, moja Rahela došla je po mene. Na putu do Slatine susretali smo našu jugoslovensku vojsku i znakove okršaja, jer tu su pretežno živjeli pravoslavci.

Inače, najveći deo tada zvane Hrvatske banovine predao se Njemcima izgleda bez otpora.

Moje dalji put bio je trnovit. Iz dubine duše osjećala sam da tu više bitne mogu, da što pre stignem u moj Drvar, pa šta svima neka i meni bude. Još tada za to nisam imala objašnjenje, ali nešto iz duše govorilo je: "Neće ti drvarski narod nanijeti zla!" Što se kroz četvorogodišnji rat i obistinilo. I moja sestra, osjećajući veliku ljudsku obavezu prema primljenoj osobi, nastojala je da me što pre, u tom burnom vremenu, vrati mojim roditeljima. I jednog majskog dana preko Kapele Batrine i Slavenskog Broda krenuli smo do Iznjavora-Hrvaćana. Tu me je Rahela namjeravala ostaviti kod svojih roditelja Albahari Jakoba, koji je tu živio. U vlaku je bučno, svijet se raspištoltio i sa silnim uzbuđenjem govori o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, o hrabrom Hitleru, koji im je spašenje donio. Samo po neki saputnik spuštene glave i tupa pogleda promatra tu silnu euforiju slavenskog seljaka. To je po neki Slavonac, pravoslavac, koji u svemu tome očekuje samo svoju zlu sudbu. Rahela, također, sa nikim ne razgovara, pretvara se da spava, kontrole koju sa zebnjom očekujemo u vozu nema, te smo po malo spokojni. Ja sam presretna, uskoro ću ugledati moje drvarske gudure i moj naivno posmatrajući drugi, ljepši život-bez ustaša.....!!

U čekaonici željezničke stanice u Slavenskom Brodu cijelu noć čekali smo čamac, koji će nas preko Jave prebaciti u Bosnu, jer je most na Javi već bio porušen. Čekaonica je puna njemačkih vojnika. Jedan od njih stalno gleda u nas, da nas je neki izuzetan, poseban strah obuzeo. Priđe nam i reče mojoj sestri: "Meni se Vaša kćerka dopada, uzeću "urlaub"/vojno odsustvo/ i odvešću je u Njemačku, tamo ću je oženiti!" Ja sam njihov razgovor vođen na njemačkom potpuno razumjela. Grčevito sam se bacila Raheli u zagrljaj i počela plakati. I eto, u tom odsutnom momentu, ta moja oštroumna sestra Njemcu odgovori: "Da, ali mala je tuberkulozna, ima otvorene kaverne, bila je kod mene u bolnici, sada je vodim roditeljima." Mene šapatom upozori da što više i jače kašljem. Tako sam sretno oslobodila se moje, ko zna kakve, budućnosti?? Vjerovatno je taj mladi, njemački vojnik zaista bio dobronamjeran, ali šta bi se desilo kada bi saznao moje klasično jevrejsko ime?? Čamac je u zoru pristao, pun je putnika i stalno se nagiba na jednu stranu. Pored budnih ustaša koji strogim okom posmatraju svakog putnika, nadovezao se strah i od potapanja u dubokoj rijeci Javi. Napokon, stigli smo, što pješice, što u kolskim kolima u Hrvaćane. Tu još nema ustaša, stric i tetka bili su presretni, oni su još uvijek bili bezbjedni. Ni slutiti nisu mogli kakva teška budućnost i njih čeka?? Poslije kratkog vremena, iako se tog puta vrlo malo sjećam, sama stigla sam u moj Drvar, tamo su već uveliko vladale ustaše.

Drvar je izrazito srpsko mjesto; ustaše privode ugledne Srbe, hapse, tuku, oduzimaju šta im se prohtije. Na licima ljudi osjeća se očaj, strah i tuga za tako brzom kapitulacijom jugoslavenske vojske, u koju su svi neizmjerljivo vjerovali!! Našu radnju odmah su konfiskovali. U našu kuću, sa još jednim ustašom, došao je drvarski zet Bodnaruk Franjo. Oduzeo je radnju, uzeo ključeve i stvari krčmio kako i kad je htio. Ušao je u stan i odnio sve vrijedne stvari iz kuće, kao i bogato ruho moje najstarije sestre. Tom prilikom okrenuo je rever na kaputu i pokazao ustašku značku, rječima: "Ja sam od 1944g. zakleti ustaša!" Tačno od godine kada je u Marselju ubijen od ustaške ruke kralj Jugoslavije Aleksandar Karađorđević. Iako je bio zet poznate srpske porodice, nije se libio najgnusniji činova, a kao dotadnji bilježnik u opštini, sve mu je bilo dostupno. 1946g. krećući se Sarajevom, srećemo i Franju Bodnaruka, gnjevni smo. Drvarčani ga prijavljuju vlastima. Nažalost, i onda je bilo ličnih veza i promašaja, vrlo brzo pušten je iz zatvora.

Već su i u Drvaru počela masovna nedjela. U resanovačku pećinu, nedaleko Grahova ubijeno je i bačeno trideset najuglednijih, najboljih srpskih sinova, na čelu sa postarijim drvarskim protom. Nadalje, i iz okolnih sela hapsi se srpski živalj, baca u jamu Jadovnik i jame na terenu prema Gospiću. Naši školski i do tada veoma bliski drugovi, koji su živjeli u istoj zgradi sa nama, Veljko i Željko Šiklić, bili su odmah u ustaškim uniformama. Bez ikakvog povoda, jer ustanak još nije otpočeo, vraćali su se sa ostalim ustašama iz Srbija, Kamenice, Bastasa i ostalih okolnih sela, sa krvavim bajonetama i krvavim rukama do lakata. Mozak se čovjeku prevrnuo. Zar onaj Veljko, koji je na našim dačkim izletima tako divno svirao gitaru i pjevao, zar Željko koji je kao i ja, još možda bio dijete??... Zar njihovi roditelji, otac rudarski inženjer, direktor rudnika u Drvaru, majka obrazovana i ugledna gospođa?? Jeli moguće da to djeci odobravaju, jeli moguće da i u njima vri žea za krvlju??? Zašto, jeli moguće da oni i kojim povodom, mrze taj srpski, kroz vijekove napaćeni narod?? Zar ih Drvar nije kao rođene prihvatio, sa svim privilegijama pruženim direktoru rudnika. Ne, u meni nema kukavičluka, u meni se samo rađa ogorčenje i čudan bunt, u želji da jednom pravda kaže svoje!! Što je u ustanku Drvara 27-VII 1941g. i ostvarilo se.

Nisu prošla ni dva nepuna mjeseca po mom dolasku u Drvar, iz ustaškog redarstva objavještenu smo da će nas otpremiti u ustaški sabirni logor u Bosanski Petrovac. Nisam ni znala šta je to logor. Sjećam se razno-raznih priča mog oca o I svjetskom ratu, priča o austrougarskim lagerima u kojima, po njegovoj priči, nije bilo tako loše. Ipak, meni u mojoj mladoj i naivnoj glavi vaskrsnu pitanje? "Zašto nas vode od kuće? Zašto sam ja, k

kad smo ribali ustaško redarstvo, sa dve ribaće četke, u obe ruke, ribala, te prljave i začepljene njihove klozete? Zar nisu tada vidjeli da sam vrijedniji da ih sve slušam? Zar im nismo sve iz kuće dali i sada treba i dušu da nam uzmu??" Majka se prisjeća pročitanih zapisa o pogromima Jevreja nekad u Poljskoj, Rusiji, o stradanjima Jevreja u španskoj Inkviziciji, te i sada o masovnom fašističkom Hitlerovom uništavanju našeg naroda. Ona i otac pred nama djecom, da nas ne obeshrabre, lažno i gorko se smijulje.

Prva verzija našeg odlaska u logor bila je pješice do Bosanskog Petrovcva, 26 km., sa svega deset kilograma prtljaga. Poslije molbe mog oca, načelnik grada Kuharski odobrio nam je da u šprajc kolima idemo, sa nešto više lišnog prtljaga.

Iza oslobođenja 1945g, po naredenju mog komandanta I brigade narodne odbrane u Banja Luci morala sam, iako nerado, ići u zatvor na Laušu da previjem zatvorene ustaše. Tada me je u zatvoru prepoznao Kuharski i tom prilikom uslugu koju je 1941g. u Drvaru učinuo i saopštio mi, tražeći od mene pomoć. Prisjećajući se silnih zlodjela Kuharskog u Drvaru, gordo i ponosno rekao sam mu "narod će Vam suditi!" To je uvijek, svakom zlikovcu i krvniku, bio naš odgovor. I tačno, kada je bio u Drvar deportovan, da mu se tamo sudi, od stanice do zatvora nije stigao ni doći. Narod mu je nogama i gaženjem oduzeo život.

Tog kobnog, unapred određenog, šesnestog jula 1941g, dana našeg odlaska u logor, bilo nam je veoma teško. Dali zaista u logor, ili ćemo negdje na prvoj okuci biti likvidirani??? Pred sam polazak djeli Drvar se uznemirio, dolazili su prijatelji, nudili novac i pomoć. Kola, sa dvoje mladih, naoko bezazlenih ustaša, stajala su pred kućom. Kravić Vlado, moj školski drug, pozvao me je u stranu i rekao: "Ti, Judita i Moric, moj mlađi brat, nemojte ići u logor, mi ćemo Vas u šumi sakriti!" Tada je Vlado Kravić bio član SKOJ-a /Saveza komunističke omladine Jugoslavije/, što se, naravno, kasnije saznalo. Taj predlog vjerovatno nije samostalno donio. Meni, do tada, do kraja građanski odgojenoj djevojci, bilo je to strano, grubo. Ipak sam to saopštila ocu, on je pun gnjeva rekao: "Ko je vidio da se cura po šumi sa dječcima skita, gdje idem ja, idete i Vi, pa šta ako idemo u lager, nije tamo tako loše." Sigurno je tog momenta moj otac evocirao prizor, kada je pre godinu dana sa štapom u ruci istjerao me sa igranke u činovničkom domu. Baš tog momenta plesala sam sa Vladom Kravićem, on me je učio plesati. Dok su drugi uživali u dugim i laganim engliš-valcerima i brzim, veselim valcerima, Vlado je uz topli, zaljubljeni pogled, mučio se sa mojim zapletenim kretnjama.

U vrijeme našeg odlaska u logor I6-VII-1941g., negdje oko podne, moje dve starije sestre nisu bile u Drvaru. Flora, kod tetke u Hrvaćanima, a Rahela kod tetke u Ključu. Našu predviđenu i već duže nagovještenu deportaciju u logor svaki dan sa zebnjom očekivali smo. Naše dve starije sestre, radi eventualnog njihovog spašenja, majka je poslala iz Drvara. Majčinski osjećaj najčešće je istinski, vjerodostojan, jer će njihove parnice u logoru doživjeti tragične sudbine. Bilo je veoma bolno i teško rastati se sa svojim toplim i lijepim ognjištem, kao i nečujno, bez riječi i pozdrava, zauvijek rastati se od svojih sestara.

Pred sam ulazak u kola, moja majka skriveno stavi mi zavežljaj u njedra. Ipak, to je primjetila gospođa Šikljić i šapnu mami: "Ne mećite to djetetu u njedra, doći će moj Željko i donijeti Vam zlato!" Moja mama povjerova do rata veoma bliskoj komšinici i dade joj zlato. Prošla je prva sedmica našeg boravka u logoru, Željko iz kog razloga ne znamo, nije došao? Druge sedmice nije mogao ni doći, jer se je već oko Drvara, ubistvom njemačkog generala na Oštrelju, uskomešalo. Već 27-VII-1941g. u Drvaru dignut je ustanak. I pored svih zvjezstava koje je porodica Šikljić u Drvaru činila, mama je imala povjerenje predati im zlato. Zapravo, najvjerojatnije, u odsutnom momentu, videvši da je prema meni, ne razmišljajući dovoljno, kardinalno pogriješila, tako je i nerazmišljajući o povjerenju, samo željela da se tog čudnog ratnog zla, zbog kojeg su glave padale, rastereti. Moja sestra Rahela, koja je učestvovala u ustanku, pri ulazu u kuću porodice Šikljić našla je u peći i naše zlato. Ako je sigurno vjerovala, da ćemo mi u logoru biti likvidirani, ni pomislila nije da bar prsten sa mojim imenom, ako ništa ostalo, uzme sebi za uspomenu. Jer to zlato bilo je potrebno i upućeno je u Vrhovnu komandu ustanka.

Na putu do logora išli smo u pratnji dvoje nama nepoznatih ustaša, po dijalektu reklo bi se da su negdje iz Zagorja. Sa našim ocem stalno su pričali. Čudo, otac ne ispoljava nikakav posebni pesimizam i sa njima blago razgovara. Oni ponosno i samouvjerenom tumače namjere i ideologiju Nezavisne države Hrvatske. U jednom momentu, u zanosu svoga govora i propjevaše: "Nesta krsta od tri prsta i vjere. što ----- pere!" Taj stih jako nas je iznenadio. Smatrali smo da oni u Muslimanima gledaju svoje prve saveznike, a ujedno smo se pitali, po kojoj istorijskoj logici. Da, na tatino čuđenje, obzirom da Muslimane naoružavaju, jednostavno odgovorili su: "Sad nam protiv Srba trebaju, a kad njih pobijemo, doći će nared Muslimani.!" Strašno, grozno bilo je slušati tako perfidne izjave i da je, kojom nesrećom, ta nezakonita "endehazija" još potrajala i Muslimani bi doživjeli našu sudbinu.

Došli smo u logor negdje poslije podne. Još iz daleka, spuštajući se sa Čitrelja u Petrovac, ustaše nam pokazale veoma lijepu, tek izgrađenu bolničku zgradu, gde treba da se smjestimo. Silazeći u ravno petrovačko polje susreće nas jedan stari hadže. Kad ugleda naše izbezumljene poglede i ustaše sa puškama na gotovs, reče: "Šta radite, Alah nek vam suđi!"

U logorskom dvorištu oko nas okupilo se puno nepoznatog svijeta, staraca, baba, male djece, lijepih djevojaka i momaka, svi su izbezumljeni. Bili su to Jevreji iz Bihaća, .Oni su odmah 24-VI-1941g. protjerani iz svojih kuća. Zajedno sa njima protjerane su i sve srpske porodice. Srpske porodice nastanile su se po selima Bosanskog Petrovca, dok su Jevreji otjerani u logor. Bihać je bio prvi od gradova u Bosni, koji je tako rigorozno, već u prvim danima ustaške vladavine, kaznio bihaćki narod. Tadašnji gradonačelnik i veliki župan iz Bihaća, već dugi niz godina bili su okornjele ustaše. U logoru je bilo oko trideset jevrejskih porodica sa oko 150 duša.

Našu porodicu, pošto je već sve bilo popunjeno, smjestili su u jednu malu prostoriju, predviđenu za klozet, sa malim hodnikom za lavabo. Ivi ostali logoraši ležali su na podu po velikim bolničkim sobama. Iz tih zajedničkih soba vrlo često čuli su se jauci, krici, žustre prepirke a najčešće plač. Taj zajednički, ko sardine poredani narod, od starog do najmlađeg, bezuslovno je prouzrokovao suprostavljanja i sukobe među njima. U tom našem malom prostoru, naša majka napravila je ipak neki skladan raspoređaj. Napuštajući našu kuću a vjerujući mome ocu "da u lageru nije tako loše", razmišljala sam šta od moje lijepe garderobe da ponesem? I ako su se u našim dušama isprepletale i crne misli o našoj budućnosti, imala sam snage da izbor izvršim. Najrađe prihvatila sam moje slike i moj spomenar, dok sam suznih očiju napuštala kutak u velikoj sobi, gde su u besprekornom rasporedu bile postavljene moje igračke; dječija spavaća soba sa bebom i kuhinja. Kako je u ono vrijeme bilo teško doći do takvih igračaka, to su mi uz pomoć pribora za rezbarenje, ove igračke napravili moj otac i brat. I dalje kroz čeo život ostala mi je nepreživljena uspomena na dječije igračke i zabave. Tako da i danas u kutku kćerine sobe poredane su njene igračke iz djetinjstva. Redovno ih prašim i često mjenjam raspored. Moja kćerka, koja se je u svom dječijem životu sa igračkama potpuno zadovoljila, ne mari za taj kutak, a meni se isčuđava riječima: "Pokloni to, mama, već jednom, nekoj djeci!"

Život u logoru postaje sve teži i teži. Polako, boravkom u zgradi bez vode, struje, loženjem vatre na dvorištu, postajemo sve prljaviji, neuredniji, sa vonjom na znoj, smrdljive noge, prljave isčičkane kose itd. Neizvjesnost je razjedala dušu. Po hodnicima i sobama

jedina tema i razgovor bio je šta dalje?? Svaka nova vijest vrlo brzo raznosila se logorom. Pored samog puta koji je vodio za Petrovac, uz bodljikavu žicu stajali su logoraši, u isčekivanju da im neko od prolaznika nešto podari, kao i da čuju novosti u gradu. Stare osamdesetogodišnje bake i starci, već su potpuno usahli. Upalih očiju, suženih nozdrva, blijeda lica, rasčupane kose leže po sobama i stalno propituju "Luke aj nuovo?" /šta ima novo?/ Među nama je i nekoliko veoma uglednih porodica iz Bihaća Leviji, Kavesoni, Atijasi, poznati advokati, sudije, inženjeri. Oni se još uvijek nadaju izbavljenju, jer se uzdaju u svoj dotadanji autoritet i pomoć koju su narodu pružali. Stvaraju se delegacije koje idu vlastima u Petrovac. Pišu se peticije gradonačelniku Banja Luke, dotadanjem prijatelju uglednih bihaćkih Jevreja, Gutiću, ali od njega nikud pomilovanja nema. Još uvijek, ako smo mnogo čuli o jevrejskom stradanju pod Hitlerovom vlasti, nemožemo sagledati okrutu stvarnost koja nas okružuje i dalje očekuje.

U logoru se svakim danom režim zaoštava, hranu ne dobijamo nikako. Ono malo rezerve novca ili hrane što se pri dolasku uspjelo prokrijumčariti, već ponestaje. Ako se od nekog prolaznika nešto i dobije, duboko se skriva. Zavist sve više raste, zagledamo jedan drugom u lonac i vapajem iščekujemo eventualnu, rjetku ponudu! Sakupljamo trave po bolničkom dvorištu i kuhamo, još nezrelu pšenicu, posijanu na dnu bolničkog kruga nezrelu jedemo. Teška i svakodnevna glad natjerala je najhrabrije dječake, da se i po cijenu života, izvuku iz žice. Preko petrovačkog polja krenuli bi do pod Oštrelj u selo Bare, Kulunić i Drinić. Ta sela srpskog življa, koji u toj N.D. jednako strada kao i mi, lijepo bi ih dočekaio. Noću bi se djeca lagano prišunjala, po dogovoru tri puta zakucala na prozor. Domaćini bi ih lijepo primili, nahranili i još bi ponijeli sa sobom koliko bi mogli. U posljednji suton, kada bi se u logor vraćali, odmah bi po dolasku ustaške kontrole hranu dijelili. Pretežno starima i djeci, a Moni Atijas od milja donio bi i meni komadić sira i boticu pure. Tiho bi zakucio na vrata i pružio mami dragocjeni poklon. Moj mali, tek desetogodišnji brat slatko bi se nasmijao i rekao: "Neradi to Mono tek tako, vidim ja kako on stalno za Tobom hoda".

Svako jutro, a često i poslije podne ustaše bi dolazile u kontrolu logora. Saznavši da u logoru ima lijepih i mladih žena, dolazilo ih je mnogo. U prolazu na djevojku ili ženu koja im se sviđa, pokazali bi prstom i ona se odmah diže. Oni su ih vodili sa sobom, nad njima se izživljavali i nikad se vratile nisu.

Tako je nestala i najljepša žena logora, suprugadvokata Levija, majka dvoje djece, ponjeklom Njemica. Svaki njihov ulazak u kapiju, za sviju nas predstavljao je bunilo, nervne lomove i poniženje. Iako sam imala svega 16 godina, a bila sam i jako mala, majka me je svako jutro pred ulazak ustaša, garavila čađu, kosu rasčupavila, oblačila prljavo i odrpano, kako im u oči nebi pala.

I tako živjeći u zajedničkom, a često i netrpeljivom životu, počeli smo primjećivati kako nekoliko mjadih ljudi povremeno se nasamo sastaju i nešto šapuću. Bio je to David Atijas, predratni student i član S.K.O.J-a/Saveza komunističke omladine Jugoslavije/, braća Kaveson i braća Levi. Oni su pripremali bjegstvo iz logora. Uspostavili su vezu sa Narodno-oslobodilačkom vojskom, onda zvanom "gerilom", koji su 27-VII-1941g. digli ustanak u Drvaru. Vrlo brzo zauzeli su i Oštrelj. Tako su vrlo često, sa svojim tada jedinim topom, kojim je upravljao legendarni Karanović, oglašavali se hrabreći nas, a zastrahujući ustaše. U znak da mi još uvijek živimo, na srednjem prozoru bolnice postavljena je bijela posteljina. Ustanici su noću, raznim signalima sa upaljenim baterijama, davali svoje znake. I naša srednja sestra Rahela bila je sa ustanicima; Kako bolno i tužno iščekivala je svako sljedeće jutro i sa njim bjele jastuke na prozorima?! Moj otac priključio se grupi koja je organizovala bjegstvo iz logora. Sav taj organizovani pokret sprovodio se je u strogoj konspiraciji. Znam samo da bi sjedeći na livadi bolničkog kruga sa Davidom Atijasom slušala korisne savjete o odnosima među ljudima, klasama i naprednom radničkom pokretu-komunizmu, kosmopolitizmu. Tada sam od njega po drugi put u životu, u razmaku od sedam godina, čula za riječ komunizam.

Još davne 1934g., onog dana kada se čulo da je Kralj Aleksandar Karađorđević ubijen u Marselju, naša škola odmah je raspuštena. U povratku kući, kao dijete od devet godina, čula sam kako na ulici ljudi spominju komunizam. Tog momenta vjerovalo se da su komunisti ubili Kralja. Došavši kući sve sam ispričala majci i pitala "šta je to komunizam??" Ona me je ozbiljno pogledala i oštro rekla: "To je za Jevreje najbolje, jer oni ne ubijaju Jevreje, ali to ne smiješ nigdje reći, jer bi mi, onda svi otišli u zatvor!" Činjenica je, da sve što je od majke poteklo, pa bilo objektivno ili ne, za dijete je najveća istina i nikada se ne zaboravlja.!! I tako, te dvije izjave dragih ljudi, snažno vodile su me kroz rat.

I stvarno, ta mala hrabra šačica ustanika sa Oštrelja, jednog ranog jutra, preko Petrovačkog polja, krenula je u napad na bolnicu, da oslobodi logoraše. Znajući ustaše u kojoj namjeri gerilci jurišaju, munjevitom brzinom utjerali su nas u podrumске prostorije i zaključali. Borci su na juriš upali u bolnicu. Kako nas po sobama nisu našli,

nisu ni slutili da smo u podrumu zaključani. Čuli smo pucnjavu, ali se nismo smjeli oglasiti, jer nismo bili sigurni da su gerilci zauzeli bolnicu? Ustanici, pošto nas nisu zatekli, munjevitom brzinom povlačili su se prema Oštrelju, a veliko ustaško pojačanje nastupalo je prema bolnici. Kroz visoke podrumske prozore posmatrali smo kako se gerilci ubrzano povlače prema Oštrelju. Bili su nam čudni, neko u odjelu, neko u seljačkoj nošnji, na nogama najčešće opanci, a na glavama neke čudne kape na tri roga. U podrumu je nastupio pravi haos, strah od nemilog zvuka ključanice, izopačenih ustaških pogleda i uperenih pištolja, potpuno nas je anestezirao. Lutamo podrumom tamo-amo, stari mole "kadiš" / posmrtnu molitvu /. Organizatori bjegstva, ako i oni u neizvjesnosti, smiruju prisutne. Došao je odsutni čas, BITI ILI NE BITI?! Svi smo zanjemili, na kraju opušteni, pa šta BOG DA!!!

Ključ se naglo oglasi, izbezumljene ustaše dižu sve logoraše da ranjene i poginule ustaše, kojih je po stepenicama dosta, nose do grada. Na vrh stepenica ugledasmo Otu Turšeka, ustaškog poglavnika u Petrovcu, dotadašnjeg komšiju u Drvaru, jedinog katolika u tom mjestu. Teško je ranjen u ruku, mama ga previja, ali puno je iskrvarijo, već se gubi-umire. Dan ranije mojoj majci u logor donio je dve kokoške, sa molbom da mu skuha ljepu supu, jer kako reče, ne može više da jede tu bosansku kuhinju. Iako smo umirali od gladi, niko od logoraša, poslije njegove smrti, nije htjeo ništa, pa ni onu divnu, žutu kokošiju supu da pojede. Tako se naše bjegstvo na slobodnu teritoriju, kojeg smo kao ozebao sunce, želili, nije ostvarilo. Poslije toga među nama stvorila su se dva ratoborna tabora. Neupućeni u zbivanja, grčevito su zauzimali stav da je dobro što mladi nisu otišli u gerilu. U tom slučaju starce i nejaku djecu ustaše bi odmah pobili. Oni koji su fašističke metode i namjere dobro poznavali, smatrali su da mladi i zdravi treba da bježe u šumu, da se spase što se spasti može! Biti odlučan tada bilo je teško, pusta duša vagala je malo tamo, malo amo, jer oboje je bolno i nepredvidljivo.

U toj vječnoj i nerješivoj dilemi šta, kako i kuda, jednog dana, baš neočekivano približavao nam se kraj. Neočekivano u logor uletjele su ustaše do zuba naoružane. Na jednu stranu postrojili su muškarce, na drugu žene. Ispred tih redova na desetak metara postavili su dva puško-mitraljesa. Mi djeca bili smo na trećoj strani. Naređeno nam je da igramo kolo, a ustaše su nas slikale, da bi u novinama Međunarodnom Crvenom Krstu lažno prikazali naše bezbrižno djetinjstvo u logoru. Dok su postrojeni i bjedni šitelji, ove pred rat građene zgrade u humane svrhe, svaki tren čekali brzi i gusti sklop paljibe iz mitraljeskih rafala, u kapiju logora munjevitom brzinom uletio je pukovnik domobranske satnije u Petrovcu, Adamec. Strogo, gromoglasno, ~~XXXXXX~~

II

uzviknuo je ljudski: "Dok sam ja ovde, strijeljanja neće biti!"
Ja nema rječi, tu nedostaje svaka moć da se taj uzvišeni, blagodarni momenat naših duša opiše. Pokunjeni, isprepadani, mizerni povukli su se koljači, spodobе životinjskih, neljudskih nagona.

Poslije tog tragičnog, za čitav život uklesanog dana u našim dušama, život se u logoru čvrsto vjerujući u rječi oficira Adameca, lakše podnosio. Bilo nas je dosta mladih i na večе, kada u dokolici vremena, kojega je bilo na pretek, stariji sjede, pričaju ili se mole Bogu, mi mladi se zabavljamo. U jednoj od podrumskih prostorija, uz malu usnu harmoniku otpočinjali smo ples. Cd one divne, nekad na đačkim matineima pjevane pjesme: "davno nisam slušo pjesmu sa Havaja", mi smo poluglasno pjevušili nama prikladan pripjev:

Davno nisam jeo slatke palačinke,

Davno nisam pio topli čaj!

Taj veseli, uvijek duhoviti Mono, koji nas je u svim situacijama osvježavao, vedrio, svirao je na usnoj harmonici. Bilo bi mu krivo što i on ne može da pleše, doleteo bi u momentu, zgrabio nekom partnerku i nastavio ples. Okolo nas, sjedeći na podu, dječica bi nas budno gledala i svaki omanji zagrljaj partnera, uzvikivali bi "eno se stišću". Moj mladi brat imao me je stalno na oku, kako bi mami mogao pričati? "mama stiskala se sa Bracom, Monom, Davidom. Iako je naša budućnost bila krajnje neizvjesna, roditelji su nas držali "nabku", jer tako se onda živjelo. Plešući ovako zatočeni, izolovani od ostalog svijeta, sjetih se kako smo do nedavno bili svi, bez obzira na vjeru i porjeklo, zajedno, plesali, išli na izlete, planinarili. I onda se pitam pa ko je to, na koji način i kojim povodom uspio da toliko degradira ljudski rod?? Učili smo istoriju, stradanja, lomače, čele-kulu, sve to za nas bilo je neshvatljivo i kao neka davna, izbledjela priča. A sada eto ista istorija piše piše se i za nas i tako će biti dok je svijeta i vjeka!!

Bliži se kraju i septembar, mi još uvijek u logoraškim žicama, ali srca punog sreće, jer tu je naš spasioč-Adamec. A u nekoj željnoj nadi smo da će i taj rat brzo proći!? Da je u Adamecovoј duši zračila plemenitost i ljudski razum, to nam 1945g. potvrđuje njegovo prisustvo u Narodno-oslobodilačkoј borbi. Toј uzvišenoј ličnosti, u ime svih preživjelih logoraša moj otac javno se zahvalio.

U logor također vrlo često, u ustaškoј uniformi navraća čovjek zvani "Osmica". Iz Petrovca je rodom, prezimena mu se ne sjećam. On je prolazio logorom kao i svi ostali, ali nije nas tako drsko, strogo i krvnički gledao. Imali smo osjećaj da nas možda sažaljeva. Nekađ bi nam, u našoј već pomućenoј svjesti, nadirala misao da među njima možda ima i ljudi??

Možda su mobilisani na silu, možda još ne znaju čemu vodi ta ustaška ideologija?? Možda nisu još svojim očima videli pokolj u Kamenici, Trubaru, Cvjetniću, Boboljušcima, Bravsku i ostalim selima oko Drvara, u cjeloj Kraini, Lici, Baniji i Kordunu. I dok smo mi kroz cijelo vrijeme boravka u logoru ljubazno gledali u plave oči "Osmice", on je kao ilegalac -komunista bio u ustaškim redovima. O ilegalnom radu "Osmice" mi naravno tada ništa nismo znali. Negde 1947g. saznajem pravu istinu o njemu. Kod prvog našeg susreta na ulici Sarajeva, uzbuđeno mu prilazim, sa suzicom potsjetnicom na te naše teške dane. On me zagrlji i reče: "Nismo vas dali ubiti, ja sam obavjestio Adameca i činio sam koliko sam u tim okolnostima mogao. Slijedeći naši susreti bili su uvijek prisni i dragi. Dali se danas u slobodi, u bezbrižnom i laganom življenju može shvatiti, predočiti ta teška uloga i veoma povjerljivi, odgovorni zadatak kojeg je obavljao "Osmica?" Vjerujem da sva priznanja za takve pozive, nikad nisu adekvatna.

Zahvaljujući pukovniku Adamecu, režim u logoru pomalo se ublažio. Žene logorašice frizerke, šnajderice išle su u grad da poslušuju tadašnje petrovačke gospođe. Zanatlije, muškarci radili su kod privatnika. Na taj način izvjesne komunikacije sa gradom, postajali smo svi nešto smireniji i raspoloženiji. Naveče kada bi se vraćali, bili bi puni priča, šta su lijepo jeli. Mama bi voda na usta išla a crijeva krčala. Bilo bi nezaboravnih momenata, kada bi nas nečim i obradovali. Mono se oglasio da zna kalaisati suđe i tako bi popjeli dan, često i unosno, vršljao po Petrovcu.

Svak je od nekog priželjkivao i očekivao spašenje. U muci se misli kroz glavu roje, a huda sudba spašenje i u nemogućem traži, svak se "za slamku hvata!" Javljam se familiji, prijateljima sa molbom za neku lažnu propusnicu, paket i nešto slično, ali malo je ko od koga imao pomoći. Oni koji bi nam željeli pomoći nisu smjeli. Oni koji su smjeli i mogli, ti su nas mrzeli i sigurno željeli da nas još dublje u ponor bace. Moja sestrična iz Podravske Blatine, koja još nije u logor protjerana, u pismu moli ustaške vlasti da me iz logora puste, jer školska 1941/42 godina već počinje. Ja sam dobar jak i kaže grehota je da ne nastavim školovanje. Na to se ustaške vlasti samo cinično smiju. Danas, posmatrajući sve sa duge distance, nije mi jasan taj čudan fenomen u rezonovanju većine Jevreja u tom, po nas poznatom vremenu?? Veći dio mladih Jevreja i onih kojima je postojala mogućnost da u Šumenu bježe, ostajali su kod svojih kuća, sigurni da će jednog dana biti deportovani. Ali tih prvih dana borbe, sa stalnim raskolima u gerili me u četnicima i partizanima, izazivao je strah među Jevrejima da i tamo ne budu ljudski primljeni. Takvi slučajevi iako sporadičnih bilo je, što je većinu Jevreja odvrćalo da se u Šumenu vaju. Sve to kroz rat od mnogih, tumačeno je potrebno "da Jevreji iz kukavičluka nisu smjeli poći u borbu", što je nas

naknadno, tokom učešća u borbi, bolno u srce gađalo.

U mjestu Ključu svega 20km. od Bosanskog Petrovca živeo je moj tetak, mamine sestre muž, kao jedan od uglednih i vodećih ljudi u Ključu za N.D.H. Moj otac obratio mu se za pomoć. On je vrlo dobro znao da nas teška i loša budućnost čeka, ali nije našao za potrebno ni da nas obiđe, a kamoli da nas iz tog ambisa izvuče, iako je to sigurno mogao. Jedan mali paketić hrane dobili smo iz Ključa, što je sigurno na svoju ruku poslala naša tetka Sarina. Tako se dešava kad su ljudi vjerski i nacionalno pogrešno orjentisani. Nije to usamljen slučaj, u toku rata bilo je dosta sličnih doživljaja, pa i među samom braćom. Jednom za uvijek trebali bi prestati računati ko je kakvog porjekla!! Davno su za nama krstaški, osmanlijski i ostali srednjovjekovni ratovi. Danas, na ovoj zemaljskoj kugli bez obzira na porijeklo, rasu i boju kože treba da živimo slobodno i ravnopravno!! Kada sam davno ovaj tekst pisala, nisam ni slutila da će i poslednji rat, 1991.-95g. biti u svemu isti, a i još gori, kao i onaj prošli. Na našem balkanskom terenu, nažalost, ljudska svijest u ničem se izmjenila nije.

Potpuno izgubljene nade da će nam neko pomoći, ne imavši kuda bježati jer uz nas, i pako nas svuda su crno uniformisane ustaše, koji bi nas na licu mjesta bajonetama sasjekli, ponovo počinjemo padati u depresije i beznade. Polako počinje se šaputati da konačno krećemo za logor Jasenovac u Hrvatskoj, oformljen iza našega. Mi smo u duši radosni, neka samo već jednom negde krećemo. Kako će nam tamo biti, gore, bolje ne znamo, ? Možda će ipak, obzirom na njegov evropski značaj, biti bolje. Tako rezonuju naši učeni ljudi iz logora. Moja majka stalno je kukala za dvema starijim sestrama. Za Rahelin život jako se bojala, jer su se na Oštrelju stalno čule borbe, no ipak o njoj moji roditelji sa ponosom su govorili. Mene i malog brata svijala je u svoje tople i majčinske skute, u stalnom strahu da nas, već poznatom ustaškom metodom ne rastave. Teško bilo je baciti pogled i na ostale logoraške majke, koje brižno stežući ih u zagrljaj, skrivaju svoju nejaku djecu od česti ustaških naježdi. Bila je samo želja, biti zajedno, PA MAKAR I UMRIJETI ZAJEDNO!!

Negde pred kraj oktobra mjeseca i zvanično obavještavaju nas ustaše da se čekaju kamioni, kako bi krenuli za logor Jasenovac. U Gornjem Eravsku, u srcu ustaničkom, treba da sačekamo Čipadov voz "Ćiru" iz Drvara, koji će nas prebaciti do Prijedora, dalja relacija nije nam bila poznata. Bili smo raspoloženi, ali sami nismo znali zašto?? Ne liježe se, noćima sklapaju se kombinacije, .Mladi bi da, i pod cijenu života bježe niz Petrovačko polje. Stari i majke suznih očiju bacaju pogled na lijepu, kršnu

nejač, jer stalna, opozoravajuća obavjest na tabli glasila je: "Ako ma ko pobjegne, bićete svi strijeljani!" Na sreću prevladao je razum, .Bjegstvo preko dugog, golog do 4km. petrovačkog polja, uz jako pojačanje ustaških bojovnika oko logora, donijelo bi samo žrtve i pokolj u petrovačkoj bolnici. Opet u logoru spremaju se delegacije od poznatih bihaćkih Jevreja da lično posjete Antu Gutića, gradonačelnika Banja-Luke, nekad prisnog znanca. Odlazak im se odobrava, ali sa ozbiljnom prijetnjom za povratak!! Gutić, taj gnusni ustaša sa prezirom i sa visine, otpremio je preko vrata delegaciju, bez ikakvih rezultata, pa makar i malo nade. Ali zaslužena pravda i njega je dočekala. Dobronamjerni pukovnik Adamec, toliko lično nemoćan da naš problem do kraja rješi, omogućio je odlazak naše delegacije do iduće, više instance.

U logoru je opet sve po starom. Starci sa taletima, čućeći na zavešljajima svojih već otrcanih stvari, mole se Bogu, .Stalno, naizmjenično kroz njihov šapat čuje se: "Adonaj, Adonaj! Adonaj elenu, Adonaj e[ha]t!!" /Bože, Bože, Bože, *Gospode naš*, Bože *jedini* !" Mladost je uznemirena. Nema više povjerenja ni među nama u logoru, svi se od komentara uzdržavaju. Oči su uprte na veliku gvozdenu kapiju i na dvoje okrutih ustaša pored nje. Strah je od tih obližnjih, poznatih petrovačkih jama, bezšana, u kojima već izmučena leže nesrećna tjela naših mladih logorašica, sada već po imenu, sjećam se samo crne, lijepe Stele, studentkinje medicine. T,
Lohe
Lx
W

I jednog ranog jutra uz kapiju poređane se grubi, tamno zeleni kamioni. Već je to iščekivanje dostiglo krajnji, nesnosni nemir. Zadnjih noći zgureni na svojim "bognima" /zavešljajima/ skoro budni dremuckamo, iščekivajući ono grubo ustaško "diž se". Bacivši blagi, poslednji pogled, na to naše, možda zadnje prebivalište, požurivani od ustaša, pohitasmo u kamijone. Stari i nemoćni jedva se penju, pomažemo im. Ali ubrzo zastrahujuća, neočekivana komanda "stari, mladi i djeca svi u posebne kamijone", oduzela nas je potpuno. I čudo, tada se u ljudskoj psihi javlja krajnja ravnodušnost sa željom za što skorijim krajem. Ukočeni, hladni i njemi ljubimo se sa roditeljima. Ja sam negde u prvim kamionima, mali brat, na sreću u sve to još dovoljno neupućen, u srednjim, a roditelji u poslednjim kamionima. Pored tih stavičnih bezdana svi smo odamrli, eto na sreću, prošli smo ih. Silne su okuke i serpentine, penjemo se uz Bravsko. Negde iz daleka oglašavaju se pojedinačni puščani pucnji. Možda će i ovog puta pokušati "gerila" da nam živote spase, ?? To nas jako uzbuđuje, raduje, ali i zabrinjava, jer ishod je krajnje neizvjesan ?? Majka koristi svaku okuku, da možda poslednji put baci pogled na nas. Otac, inače stalni optimista, utučen je, to me obezhrabruje.

U našoj pratnji bile su neke druge, nepoznate ustaše. Zašto "Osmice" nema sa nama, on nas je na kapiji samo blagim pogledom pozdravio. Grub seoski makadam, pun oštarih krivina, baca nas sad na jednu, sad na drugu stranu, povraća nam se. U momentu jako se iznenadim, a niz grlo počne pljuvačka da se slijeva. Iz ruksaka ustaše vade velike komade salame, koje u debelim šnitama sjeku. Nude i nas, ja pogledam u starije, te za njima i ja počne halapljivo jesti. Zašto su odjednom tako samilosni, jeli možda pred smrt??? Žalim što moj mali, mršavi i žgoljavi braco nije šamnom, da i on jede. Cko nas su silne visoravni, prostrane planinske prerie. Ispod brda naziru se omanji, razbacani zaseoci. Šivilo Šindre poklopilo je selo, a bogati plastovi sijena okružuju kuće. Bože kako je divna ta sloboda!! Koliko bi željela ući u taj mali seoski kućerak i u njemu ostati pa, i do kraja života. Tako nestvarno i to u takvim momentima, rezonuje samo jadno, ugroženo biće. Uskoro približavamo se Gornjem Bravsku, kako duboko vežu me uspomene. Idući za uskršnjih, božićnjih praznika kući na ferije, izlazeći iz voza kondukter bi glasno i jasno uzvikivao "Gornje Bravsko, Gornje Bravsko". Lokomotiva bi užurbano nizbrdice krenula, spuštajući se ka našem Drvaru, gdje nas roditelji i silne radosti čekaju. Kada ću u melanholičnoj tuzi i u neizvjesnom strahu dočekati i ući u nekad našu drvarsku "Ćiru".

Još od samog jutra, pri ulasku u kamione "gerila" nas je sa Čstrelja dvogledom pratila na prozoru koji se golim okom mogao vidjeti, nema više - jastuka. Svaki dan sa nestrpljenjem zagledala je to i moja sestra. Ugledavši bjelilo na srednjem bolničkom prozoru, jutarnje blago sunce toplo bi je obasjalo. Kada je u njenoj duši nastao mrak i nepovratan vakum.

U Gornjem Bravsku, pod jednom brinom, na dodiru puta i uskotračne pruge kamijoni stadoše. Tek sada sretni što prugu ugledasmo, povjerovasmo da ustaške rječi nisu bile varka. Ikačemo iz kamiona i trčimo svak u svoj familijarni zagrljaj. Sunce je već u zenitu, a "Ćire" još nema?? Ove nepoznate ustaše pričaju ljubaznije sa nama. Naizad zaželiše da im naše djevojke pjevaju, onda poznati francuski šlager "J'atandre" / žatandre/. Mi sada, iako u posljednjem kutku srca, imamo nade da neće baš sve biti najgore! "Pa i salame su nam dali, možda su ovo neka druga vrsta ustaša??". Počeše djevojke pjevati, ali odmah osjetiše oštre poglede i prekore svojih roditelja. Istog momenta sa obližnje glavice, na dasnoj strani puta začu se pucnjava. Munjevito i u brznoj rafalnoj paljibi metci fijuču iznad naših glava. Među nama je metež, počesmo jaukati i bježati. Ustaše ne daju da se razilazimo, drže nas na "gotovs". klanjamo se za ono malo prtljage što nosimo. Ja sam među stvarima sklonila glavu, kao da sve ostalo nije ni važno. Majka i otac opkružili su brata. Pometnja je i niko nikog ne vidi.

Ne znamo ko nas to tuče, ali metci ne udaraju po nama, svi fijuću visoko iznad naših glava. Među nama čuju se šapati "to je "gerila", spašava naše glave", čekaju da ustaše pobjegnu". Našoj sreći nema kraja. Naši momci se skupljaju se u grupice. "Valjda će nam svanuti sunce i krenućemo u to malo seosko sivilo. Tamo će nas i naša Rahela čekati!!

Uskoro iz Donjeg Bravskoga ^{ma} bjelom drumskom putu ugledasmo kamione prepune crnih, ustaških uniformi. Sad već opušteno, sigurni da je takav život bezvrijedan, mirno očekujemo pogubljenje.....? Tu je u neposrednoj blizini i kamena oznaka "101-kilometra", pa neka se kroz generacije i taj mučni "101-kilometar nezaboravlja!! Nešto podalje od nas, skačući iz kamiona, uz strahovitu pucjavu, trčeći, uputiše se ka glavici!! Ustaše, naši sprovodnici, ne odmiču se od naš ^{og} kratko vrijeme čula se pucjava na brdu. Mi smo skamenjeni i kao crnu avet izgledamo ustaše sa Glavice, da bi i mi konačno ugledali smrt. Jer ovakav život svima nam je postao već suvišan. Svakog dana pa i svakog časa gledati očima u smrt nemoguće i nesnosno je više. ŽELNI JMO MIRA, PA MAKAR I POD ZEMLJOM!!

Za nepuna dva sata, stalno uperenih očiju u glavicu, zapazismo trome i bahate korake ustaša. Na puškama se pričinjaavaju bjele zastave. Predala se "gerila", sad će ih zajedno sa nama strijeljati! Što su bliže prilazili, to je prizor bio sve gori i teži. Na ustaškim bajonetama raspoznajemo krvave seoske kijklje/suknje/, a ustaška odjela skorena od krvi. Te divne bjele, sitnim plavim bodom vezene ženske košulje, krvlju poprskane nataknete su na bajonete. Simbolično je na razderanim košuljama i posmrtno srpska trobojka zračila!! Prisjećam se istog prizora u Drvaru i spoznajem da se ne treba zanositi iluzijama, da bar negde pod Hitlerovom čizmom ima mira i slobode. Dali su gerilci borbu prihvatili, nikad se nije saznalo, a ustaše su u znak odmazde poklali cijelo selo, bajonetama porili stomake i grkljane nevinom narodu. Na tom 101-om Gornje Bravskom kilometru 1944g. vođeni su žestoki okršaji partizanskih sa njemačko-ustaškim formacijama. Tom prilikom neprijatelj je bio potpuno poražen. I tu je pravda učinula svoje.

Trideset pet godina iza tog nemilog događaja, konačno ispunjavam sebi dugo čekanu želju, da se na tom 101-om kilometru ponovo nađem i evociram teške uspomene. Bilo je ljeto, gledam opet nepregledne ravnice i proplanke, sad u polju zapažam mnoštvo raznobojnog poljskog cvjeća. Onda ga sigurno nije bilo, a i da je, moje ga oči nebi zapazile. Unaokolo mnoštvo je sela i zaseoka, sa pretežno crvenim, ko pečurke izraslim krovovima. Protutnjale su ofanzive i ofanzive, ljudi su masovno ubijani, ali narod nikad niko dokrajčiti nije mogao, jer ON je neuništiv!!! Naša brina je kao ne-

nekad, sjedim na njoj i razmišljam; od nas tolikih preživjelo je samo deset osoba, pa zar nije taj fašizam gnusan?? I seoski put i onaj isti, kameni ICI-i kilometar je tu. Podno glavice, na omanjem proplanku kao bedem stoji veličanstven spomenik žrtvama fašističkog terora. Ljudska želja i namjera gerilskih jedinica, zlim je uzvrćena nedužnom narodu. Sve je izgleda isto, samo nema "Ćirine" uskotračne pruge, jednom zavjek otišla je u istoriju, a zamjenjena širokotračnom prugom.

Okrvavljene ustaše, ne zaustavljajući se, prođuše mimo nas, možda, ali možda ih je ovaj prizor u dubokoj podsvjesti, bar malo ženirao??? Opet nam sa srce otkrivi i počesmo blistavim očima gledati jedni druge. Iz daljine čujemo tutnjavinu, djeca se spuštaju na šine i uzvikuju "ide "Ćira". Samo da se već jednom oslobodimo te velike neizvjesnosti, na ovom već krvlju potopljenom tlu. I zaista, uskoro pojavi se taj nekad dragi "Ćira". Nekad u predvečerjim satima, kada bi "Ćira" spuštao se niz drvarsku brinu u grad, po već dugoj tradiciji, šetači bi išli da ga dočekaju. Zatim bi spustili se na već davno poznato korzo u koloniji Drvara. Sve me to potsjeća na divne, bezbrižne dane i pitam se dali ću to još ikad doživjeti?? Sada "Ćiru" očekujemo u velikom, gorkom životnom obrtu. Jeli moguće da je život takav i iz kojih razloga?? Stenjući uz bravsku uzbrdicu, konačno pojavi se "Ćira", konduker i sada uzvikuje "Gornje Bravsko" Penjemo se u zadnje "g" vagone, narod iz prednjih vagona začuđeno zagleda. Ustaše i mašinovođa požuruju nas, jer se iz iskustva na planinskim terenima ne želi zadržavati. Dugi, mračni vagoni, smrdljivi, prljavi, kao da su nedavno nama slične jadnike prevozili? Moguće je, jer odmazda Srbima u drvarskim selima sigurna je, oni su već u tom kletom Jasenovcu. Dva mala rešetkasta prozora tik ispod plafona, propuštaju neznatnu svjetlost, poredani smo ko sardine. Uskoro začu se škripa teških vagonskih reza, znači zamandaljeni smo. Otac nas tješi "nije Prijedor daleko, izdržati ćemo!" Uskoro pones-taje nam daha, zadah je nemoguć, svi se prema prozorima guramo. Samo oni visoki imaju sreće da malo svježine udahnu, a takvih je među nama malo. Jlatka, mala curica, sestra Mente Levija/preživjeo rat/, uklesana slika djevojčice, glumice Ćirli Templ, već se guši. David Atijas visoki, stasiti momak prinosi je prozoru. Kroz prozorčice primjećujemo plamen, a zadah paljevine dopire i do nas. To gore sela Bravska, Janice, Gornje, Donje i sva okolna sela. Dali samo kuće, ili i narod u njima, tužno se pitamo?? No, nadamo se da je naš seljak iskustvom osmanliskih i austrougarskih zvjerstava stekao iskustvo. Na vrijeme povukao se u zbjegove bogatih i neprolaznih kraških planina Klekovače, Osječenice i nenadmoćnog Grmeča. Tu je ustaška, pa i njemačka zla noga vrlo rijetko i na kratko namlazila. Razmišljam i u čudu se pitam? Zašto su ti jadni Slovenci i iz Koruške protje-

rani, u kolonama su kroz Petrovac prolazili, ko će im ruku pružiti, dali će se naći neko? Poslije rata saznajemo da su to bili Srbijanci, da su ih u svoja šumadska sela kao braću prihvatili. "Pa gde je ta Liga naroda, gde je Ženevska konvencija, gde je Međunarodni Crveni krst, o čemu su nam profesori na časovima govorili, zar su se i oni oglušili o nevine ljude??" Pitam roditelje, a otac mi kaže: "Hitler je sve to bacio pod noge, ne vodi se čeri pravedan rat, ko živ ostane, uvjeriće se u moje riječi!" Nažalost i u ovom 1991-95g. ratu ljudska psiha ni za jotu, nije se izmjenila.

Svi pomalo optimistički gledamo na taj Jasenovac, idemo tamo gde su već mnogi naši, kako ustaše kažu, pa kako bude? Ako je to malo gerilaca sa Oštrelja želilo da nas oslobodi, to će tek u brzom vremenu učiniti Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi, koji su kao pečurke buknuili. To se nažalost kroz sve četiri godine rata nije ostvarilo. Iz kojih razloga, to je mnogima ostala čudna i zakulisna istina??

Za nekih deset časova stigli smo na prijedorsku, uskotračnu stanicu, vagona vrata otvaraju se i dalje ostaju samo pritvorena. Željni smo vazduha i svijetla nekada dobro znanog grada! Umjesto do nedavno uredne i mirne željezničke stanice, sada srećemo kaos. Stanica je puna naoružanih Njemaca i ustaša. Nadmene i samozadovoljne ustaše strahovito piju, bacaju prazne boce po stanici, pjevaju ustaške pjesme i uzvikuju parole. Grle i pijanim ustima mljackaju zagtjene, ko zna kakve, djevojke. Uznemiren i preplašen narod, pretežno seljaci i oni se vrte tamo-amo. Tog lijepog gradića sjećam se, kada bi za školskih ferija u njemu čekali "Ćiru", kojim smo u Drvar kretali. Tu na uskotračnoj stanici skupljali smo se svi daci Drvarčani, koji su se po raznim mjestima školovali. To je bio izuzetan i prijatan doživljaj! U tako razdraganom raspoloženju, u prijatnom časkanju sa kolegama, između svih ostalih, potajno da niko ne zna, pa ni on, samo za sebe, tražila sam pogled Milivoja Rodića, đaka iz Drvara. To je za mene bilo dovoljno. Tu bi se sa radošću i Rahela i ja srele, ona je pohađala gimnaziju u Prijedoru, a ja u Ppdravskoj Slatini. Sada tužno razmišljam dali je i ona još živa? Kakav gnusn obrt, iako samo taj jedan život imamo, sada izbezumljeno čekamo krajnji ishod.

Mnogi poznati i nepoznati prijedorčani, naravno Srbi, čuvši za ovaj transport Jevreja, dolaze, donose nam hranu. Ustaše samovoljno, da njihova lična moć i vlast bude dokazana, čine po svom momentanom raspoloženju. Nekom dozvoljavaju pristup i razgovor, a nekog gnusno i dušmanski, sa prijetnjom vraćaju. Kako teško bilo je mirisati svježi burek i zeljanicu i gledati kako se taj opojni miris, zajedno sa našim znancima, od nas udaljava. Tako su nam, ko je sreće imao, dolazile naše stare iz Lušci Palanke prijateljske

porodice: Brujići, Batesi, Krnete, Vještice, Majkići, Lapci i mnogi ostali. Prijedorski Jevreji Pinte, Levići, Mevorasi, Kabilje i drugi, koji još tada nisu u logor bili deportovani, nisu smjeli se na stanici pojavljivati. Jedino do života dražesna i lijepa Lunčika Kabiljo-Levi, rodom iz Sanskog-Mosta, dolazila nam je. Uvijek u životu znala je ljupko pristupati ljudima, pa se i u ovim teškim momentima na svoju snalažljivost oslanjala. Ona nam je, mislim na sve logoraše, donosila novac, hranu i poruke prijedorskih Jevreja.

Između ostalog mnoštva ljudi, ugledah na stanici blagi i dragi, još uvijek dječiji pogled uperen u mene. Uzbuđeno viknuh "Omilje!" Bio je to Kreco Omilj, moj školski drug iz Drvara, po majci Jevrej. Pustiše me ustaše, a i roditelji i ja pođoh jednom od malih prijedorskih ulica sa Omiljem u šetnju. Prisjetih se nekad divne slobode bez osvrtanja desno-lijevo, gore-dole, prijatnih šetnji. Plakala sam, Omilj me je tješio riječima: "Vjeruj mi sve će ovo brzo proći, jer naši oko Drvara sve su jači i jači. I on je bio jako utučen, jer su njegovog najstarijeg brata, kršnok Bobu među prvim Srbima u Drvaru poluživog bacili u jamu. Na rastanku, uz pruženi paketić hrane sa očima punih suza, Omilj me lagano i brižno poljubi u čelo.

Za nepune dve godine u ljeto 1943g., u ranu zoru, na brdu Ponir iznad Banja-Luke, neko me miluje po licu, budi i poluglasno zove "Judita". Ležala sam na slami, sa ostalim borcima Banja-lučkog partizanskog odreda, Omilj me je, iako uronuta glavom u slamu, prepoznao. Mom oduševljenju nije bilo kraja. Iako je izlazak, bjegstvo iz Banja-Luke, gdje su tada živjeli, bio veoma rizičan, oba brata Uroš i Omilj, ostavivši majku samu, došli su da se bore protiv okupatora, te i ustaša koji su im najveće zlo nanijeli.

Naš boravak u "g" vagonima na prijedorskoj stanici, uslijed hitnog transporta Njemaca Zagre-Banja-Luka, otegao se više od nekoliko dana. Ustaše su već toliko pjane, da više i ne primjećuju ko je izašao, a ko ušao u vagon. Mali Mento Levi jednostavno izgubi se u toku dana, da bi pred veče sestrici i roditeljima donio nešto od hrane. Otac Prijedor dobro poznaje, do nedavno je među trgovcima svih vjera imao dosta prijatelja. U njih je tvrdo vjerovao da bi mu u nuždi pomogli? Kako se gorđo prevario, kako se ljuto razočarao, neki ga i ne vide, a neki samo sliježu ramenima. Moj otac veoma se čudi dotadanjem obrazovanom hrvatskom življu iz Bosne. "Zašto, do sada živjeli su među srpskim i ostalim narodima u Bosni ravnopravno, slobodno i mirno. Još veće zaprepašćenje izazvalo je ponašanje velikog broja uglednih muslimanskih familija. Oni nisu Arijevci, pa šta ih je onda privuklo tom gnusnom Hitlerovom poretku, apsolutno nesvjesni da bi na kraju i njima došao kraj.

Beznadežna, nepoznata budućnost i do kraja napeta psihoza ,sviju

nas potresa. Ujebati se nema kuda, svaki korak dalje od naših sumračnih vagona, je metak u čelo, ili još tragičnija smrt. Ipak moj otac u životu odvažan i hrabar, sam u svojoj glavi, potajno priprema plan. Možda je majku pripremio, ali mi djeca ništa nismo znali. I pred sam suton reče mami: "Tražite da idete u klozet, ostanite iza klozeta na ljubiskoj stanici, u vagon se ne vraćajte!" Trva je izašla majka, zatim ja, brat i na kraju tata. Majka mi reče, da po izlasku sačekam brata i dovedem ga na ljubisku stanicu. Sve to, do dolaska na ljubisku stanicu bilo je lako izvesti, jer su logoraši stalno ulazili i izlazili iz vagona. Ali ta pusta, hladna i neizvjesna noć u tibunju za klozetom ljubiske stanice bila je prava mora i otegnula se u nedogled. Moj mlađi brat, naviknut već na svemogućće muke, ništa ne pita i samo se u majčine skute skriva. Strah nas je da nas neko iz vagona ne traži, ali u njemu je već potpuni mrak i teško je zapaziti ko šta fali. Radi već učestalih napada i oko Prijedora, ljubiska stanica samo je povremeno radila, što nam je pružalo izvjesnu sigurnost. U ranu zoru, idući dan na drugom kolosjeku, sjeli smo u voz za Sanski Most. Čitav sat i više vožnje do Sanskog Mosta strah nas je obuzeo od glave, pa do samih nogu. Propusnica nemamo, karte pod izgovorom da smo u zadnji momenat stigli, u vagonu kupujemo. Ipak sreće mnogo imamo, niko se ne pojavljuje da nas, kao i ostale legitimiše. U vlaku su neki Sanjani, udoše na predposlednjoj stanici, tatu prepoznaju. Ne znaju da smo bjegunci iz logora. Dovoljno još neupućeni u zloglasni fašistički režim, predlažu tati da se i sada, kao nekadašnji opozicioner, aktivno uključi u politički život. Jav sretan što o nama ništa ne znaju, kao solidarisao se sa njima. Još tada u Bosni nisu se nosile žute Magen-David trake, oznake jevrejske pripadnosti.

Negde ujutro stigli smo u Sanski Most. Sporednim ulicama, kako bi manje bili primjećeni, išli smo kući naših dobrih prijatelja, pokojnog Avrama i Mazalte Atijas. Nikad i ničim ne može se opisati tadanja radost, oslobođena tog mučnog logora, krećem se ka slobodi i u voljenu familiju, koja mi je još od ranog djetinjstva duboko uklesana u dušu. Sjećam se svećanih prazničkih dana Rošahašana-a i Jom-Kipura/jevrejske Nove godine i Dana kajanja grijeha/. Tada bi cjela naša porodica iz Lušci Palanke, gde smo tada živjeli, došla tui Avramu na svetkovinu. To su bili dani uzvišenog, dostojanstvenog, toplog i mirnog praznovanja, kao i življenja.; u svećanim odorama odlaska u templ, te potom uz bogatu, specijalno špansku trpezu kod kuće laganog i vesellog časkanja.

Još od 1926g. pre dolaska u Drvar moj otac živeo je u Sanskom Mostu i Lušci Palanki i za svoj ilegalni život odabrao je Sanski Most, do kojeg je najbezbednije mogao i doći. U svojoj glavi, opet skriveno planirao je mogućnost našeg prebacivanja u Drvar i najzad u šumu, gde smo po njemu najbezbedniji i gde nam je sestra Rahela.

Kod porodice Atijas bili smo i sada toplo prijateljski primljeni, iako je porodica Atijas uzela na sebe veliku odgovornost. U slučaju otkrića našeg bjegstva iz logora i oni bi podlegli neizbježnoj torturi. Kod njih su, također bili njihovi rođaci iz Zagreba. Nismo se kretali vani, živjeli smo u kući i dalje u iščekivanju ~~dalje~~, eventualne zle sudbine. Dosta, zlo naslućujućeg vremena provodili smo u podrumu. Jevreji Šanskog Mosta još su bili kod svojih kuća, ali svi utučeni i isprepadani. Taj bol na njihovu pogledu bio je stalno prisutan, a ja sam u sebi mislila: "Još Vi ne znate šta je muka i življenje u totalnoj ljudskoj obezvređenosti" - Čav njihov imetak je oduzet, a oni iz svojih radnja izbačeni.

Ustaše i ovde, kao i svugde U svojoj H.D.H državi u punom samopuzdanju i sigurnosti za svoju beskonačnost, do kraja su cinični i sebi dozvoljavaju sve moguće brutalnosti i bezakonje. Mi u Banu stižemo, kada je cijela Bana uvijena u crninu. Radi ustanka koji se sa Drvara prenio na sve ostale kraiške oblasti i pogibiše samo jednog njemačkog oficira u okolini Bane, augusta mjeseca 1941g. unapšeni su sav muški živalj u Bani i okolini. Najpre su ih u , još pre rata poznatim žandarskim zatvorima i raznim drugim podrumskim prostorijama zlostavljali i mučili. Potom su jednog dana 5000 ljudi, od najmlađe djece do staraca, vezanih po deset konopcom i šicom povelili na stratište. Iskopane rupe, dugi Šančevi bili su tako plitki da je iz zatrpanih raka dugo vremena niz brdo curila, oticala krv i sukrvica. Streljali su ih grupno, tako da je veliki dio mučenika bacan u jarke izranjivan i živ, te su se prilikom zatrpanja raka čuli jauci na sve strane grada. U toj velikoj tuzi narod se po ulicama nije ni sretao. Bana je bila i do danas ostala sva u crnini. Do tada ugledni šanski Hrvati Čerijani, Barići i Minige, ta nekad cjenjena šanska elita, u tim tragičnim momentima nije ni pokušala da spase srpski narod od masovnog pokolja.

Irženja i prezir ustaša prema svemu srpskom, odrazila se i zvjerstvom ubistvom učiteljice Čemse. Deset godina pre IIsvjetskog rata najljepša šanska djevojka, samo iz velike ljubavi udala se za sina bogatog šanskog trgovca, Brbina Zurnića. Iako već sredovječna žena i uvažena građanka Šanskog Mosta, ustaše su je negde uz rjeku Banu u klečećem položaju ubile. Kao da bi iz pokajanja za sklopljeni brak sa Brbinom i pred smrt, klanjanjem Alahu se opravdala. Za njen grob nikad se saznalo nije.

U kući tetke Nazalte bilo je toplo, domaćinski, ali krajnje tužno. Njena dva sina Ladu i Lolu, pri masovnom strijeljanju Brba na Bani, ubijeni su ustaše. Njenom najmlađem sinu Mimi, kojeg su također povelili na strjeljanje, videvši ga tako malog, jedan od žandara reče: "Eježi djetete, sklanjaj glavu!" Njegov otac i majka u svakom momentu željeli su da na neki način ublaže tu tugu, koja se nad kućom svila. Tako je tata jedne subote na večer, da

bi tetku Mazaltu potsjetio na supruga Avrama otpjevao pjesmicu:

Had se hodža na munari javi,
Da svoj selam narodu objavi.
Tada Avram kutiju otvara,
Bujrum stara, evo ihtibara!

Religiozni, stari Jevreji u dane subote nisu pušili. Kada se, u suton hodža sa molitvom na džamiji pojavi, smatra se da je subotnji dan završen i tada bi tui Avram tetki Mazalti ponudio cigare i kafu.

Moja majka i tetkina kćerka Švesta, od već dobro iznemogle i stare Mazalte, preuzele su sve kušne poslove. Ona je zadovoljna i sretna ~~je~~ kada pored sebe ima cigare i kafu. Meni, taj divni prostrani i mirni dom, sa velikim, urednim starinski namještenim sobama, izgledao je kao svetinja. Sada mi više ne smrde ruke, kosa, ne idem više u te poljske klozete, po kojima debeli, bjeli crvi gnižu. Sada spavam u divnoj čistoj sobi, a veliki, dugi starinski sat, svojim kuckanjem, polako i blago uvodi me u san. U mislima sam bezbrižna i onako mladalački, naivno zamišljam da više nikad neću vidjeti logor i muke! Naivno sanjarim: "Jevreji iz Ganskog Mōsta nisu otjerani u logor, pa i mi ćemo do kraja rata, sa njima ostati na Dani!!

Vrlo brzo, ni nepuni mjesec dana poče se govoriti da ustaše idu, a dolaze Talijani. Moj otac, poznavajući talijansku vojsku još iz I Svjetskog rata u borbi na rijeci Pijavi, presretan je. Vjerujući u njegovo znanje a i iskustvo, počesmo se i mi radovati. U gradu je nemir, ustaške porodice i njihovi simpatizeri bune se, napadaju Hitlera i Pavelića što su tu cjelu teritoriju Dalmacije, Crne Gore i dobar deo Bosne predali u talijanske ruke. Povlače se sa ustašama, jer se za svoja nedjela plaše. I stvarno, uskoro velike kolone kamiona sa vojskom u zelenoj uniformi i i sa velikim šeširima na glavi ušle su u grad. Talijani su ulazili u grad mirno, sa osmjehom na licu, mašući građanima Sane. Način njihovog ulaska u našu zemlju, u upoređenju superiornog ulaska Njemaca mnogo nas je ohrabrio! Sretni smo što više ne trebamo iščekivati lupu avliskih vrata i pratiti svaki korak u dvorištu, te izbezumljeno silaziti u podrumske prostorije. Svi u kući razgovaraju sada glasno, otvaraju se prozori, a Švesta slobodno ide u nabavke.

Uskoro u kuću Atijasa nastanio se talijanski oficir, ne osvrćući se što je to jevrejska kuća. Oni su tražili samo lijepe, uredne i udobne stanove. Svi u kući razgovaraju sa talijanskim oficirom, naši španski, a on talijanski, ali dobro se razumeju. On je veoma učtiv, fin i prijatan. Pitamo se, pa jeli to uopšte fašistički vojnik??

Moj tata odmah stupa u akciju. Moli talijanskog oficira da nas sa njihovim kamionom prebaci u Drvar. To mu uspijeva, ali uz nadoknadu od 100 kl. žita. Srećni da se konačno vraćamo u naš dom i naš Drvar, negde polovinom decembra napuštamo Šanski Most. Kako ćemo doći do Drvara, šta tamo zateći, sestru živu ili mrtvu, kuću opljačkanu, sve je bila velika dilema?? Sa porodicom Atijas, uz veliku zahvalnost, uz veliku neizvjesnost opraštamo se, jer i dalje u tom krvavom ratu ne znamo šta nas, sviju čeka.

Kamion je prišao, dan je bio kišan i tumoran. Talijanski vojnik podiže peradu na zadnjem djelu kola. Moj brat, zbog duboko usadenog straha, prilikom vožnje sa ustašama iz Bosanskog Petrovca, snažno se odupire ulasku u kamion. Cdjednom počeo je cjelim tjelom da se koči, sav izbezumljen, sa čudnim, neartikulisanim jecajima, bacio se na ulicu. Nemajući vremena za utjehu i razmišljanje, jer nas talijanski oficir požuruje, onako ukočenog bacili su ga u kamion. Dugo je još drhtao i treso se, da bi uz majčinu pažnju, napokon došao sebi. Talijanski oficir da bi došao sebi, nudi mu neki napitak, po mirisu sličan mentolu, ali on usta otvoriti ne može. Svi smo izvan sebe, zar poslije svih muka izgubiti to najdraže biće u porodici? Vozimo se u vojničkom kamionu, sa dobro stegnutom ceradom, tako da cjelim putem nismo vidjeli ništa oko sebe. I sada idemo preko Gornjeg Bravska, nailazimo na onaj famozni 101-i kilometar, ali ništa ne vidimo. Brahu jemo da "gerila" ne napane i da tu živote izgubimo. Ali tata nas tješi rječima: "Ne brinite za to, Talijani nisu ratoborni, čim prvi metak čuju predaće se, a mi ćemo konačno dograbit se čume!"

Napokon sretno prođosmo taj ustanički teren i počesmo se spuštati serpentinama naše, nama dobro poznate drvarske brine. Cerada se nigde podići ne može, a vani je i gusta magla, tako da čekamo tre^{ću} kada će kamion stati pred kuću. Tata im je unapred rekao da stanu pored pravoslavne crkve, gde je i naša kuća bila. Izlazimo, prosto naglavačke skačemo iz kamiona. Tata nas usporava, plaši se da možda i ustaše u Drvaru nisu?? Komšije se okupljaju, grle i ljube nas rječima: "Neka si nam gazda došao, pa kako nama, tako će i Tebi biti!" Trčimo hodnikom, lupamo, vrata su zatvorena. Ko li je unutra, vjerovatno neke izbjeglice? Folako i pomalo usporeno vrata se otvaraju. Ukaza se lik naše Rahela, pored nje je Mila, njena školska drugarica. "Zar ona nije u partizanima, šta radi ovde, što je napustila partizane??" Sviju nas to kopka i uzbuđuje. Kućne stvari su raznijete, ogoleli zidovi i prazne sobe zjape. Ništa nas to ne uzbuđuje, "tamo" bilo je još gore. Rahela i Mila ne izlaze iz kuće, neuobičajeno se ponašaju, imamo osjećaj da ne žele živjeti sa nama pod istim krovom? "Pa zar našoj Raheli nije drago što smo se živi iz logora vratili??"

Rahela se vjerovatno cijelo vrijeme po našem dolasku, razmišljala šta ocu da kaže, lagati nije naučila, a istinu kazati ne smije. Mila Beuković, koja joj je jula mjeseca pomogla pobjeći iz ustaškog zatvora, nešto je nekča i sve se sa nekim čudnim pričama oko nje vrti. Ired sam ustanak, pobjegle su obadve u Šunu. Ubrzo u kuću ulazi nepoznata grupa pladiša i djevojaka, žudno, više seljački su obučeni. Neka njima poznajem samo Duška Carića. Uoče u jednu sobu i zadržaje se kratko vrijeme. Po njihovom izlasku iz kuće, otac strogo upita Rahelu? "Kakvo ti čemu služi to društvo sa kojim se vas dve sastajete?" "Rekla si mi da je Mila kod nas, jer su joj roditelji pobjegli u Irbiju". Na tako sročeno očevo pitanje, Raheli laknu. "Siguran je da nije u pitanju neko nedozvoljeno djevojačko sastajanje, on je izgleda situaciju prozreo!" Dok se Mila očekujući tatin odgovor ljubazno, ali i zabrinuto smješka, Rahela, računajući sigurno na tatin švrst karakter ~~XXXXXXXX~~, a i neimajući kud dalje, usudi se reći: "Nas dve smo, poslije pada Drvara, po zadatku u grad ostale, a ovo je rad sa naprednom omladinom!" Tati brađa zadržta, istovremeno strah i radost obuzeše mu dušu, a drhtavim riječima prozbori "moramo se dogovoriti!" Ova Rahelina izjava nije mu bila strana. U logoru saučestvovao je sa naprednom omladinom radi bjegstva iz logora. Ipak palo mu je teško da su tako odgovorni poslovi povjereni nja-dim, neiskusnim djevojkama i u svojim mislima, intimno odlučio "moram im biti na pomoći!" Uskoro se nekako iz Irvačana prebacuje i Flora, sada smo kompletna familija, a Bog će nam valjda i dalje život podariti.

Gradom se pored Talijana kreću i četničke patrole. Sve sa to napa znani morci i nišim nas ne ugrožavaju. Dolaze tati, piju kafu i o svemu se razgovaraju. Kako bi Veljko Vodević, naš prvi komšija i uz prisno prijateljstvo familija, a vječni zaljubljenik u našu Rahelu, mogao nam išta zlo počinuti? Tata Raheli pomaže u sakupljanju lijekova, drvarska apotekarica, Jevrejka, krišom mu daje sanitetski materijal. I mene Rahela negde sa nekom ceduljicom šalje, ali uvijek usput govori: "Ne otvaraj, bolje ti je da to ne čitaš!" Mi sami nismo svjesni ušta smo se uvalili. Talijani su blagi, samo im je do pića, plesa i razonode, te izgleda da je taj ilegalni rad ovde i nezapažen. Tu je i potodica književnika Ervina Linka, Jevreja, sa suprugom doktorkom, jako gladuju. Majka me počesto šalje da im nosim hranu, iako imi gladujemo. O tome književnik Linko, kroz svoje memoare je pisao.

Uskoro da bi se spasli deportovanja, koje je već otpočelo Kabiljo Joži iz Irjedora i Atijas Bimo sa Jane dolaze u Drvar, u namjeri da polu u već tada zvane partizane. To im ne uspijeva sa objašnjenjem da se u redovima boraca nema dovoljno hrane. To je naravno bilo veoma diskutabilno?? Njihovim dolaskom u našoj kući, zahvaljujući vedrom, zabavnom i plemenitom ~~XXXX~~

Jožiju, život se sasvim izmjenio. Dotadanja dosada razbijena je; pričalo se, slikalo, pisalo, čitalo, učili jezici, radili ručni radovi, a pred veče lagano pjevušile se španske pjesme i šlageri. Najdraže i najmelanholičnije pjevana je "Jo la keria"

Sve je tako, i, ako na oko teklo bezbrižno i bezopasno, ali napokon, crni se oblaci nad našom kućom naviše. Rahelina ilegalna organizacija je otkrivena. Rano u zoru Mila i Rahela bježe u šumu, ali dalja naša bezbjednost je nesigurna. Svi smo napeti i u suzama, šta će dalje biti, sigurno uzeće nas Talijani za taoce. Ne mogavši na drugi način kuću napustiti Rahela ukočenog pogleda i stegnutih usana izusti: "Tata ako Vas Talijani otjeraju, ja ću se vratiti i predati Talijanima!" Njoj otac, uvijek prisutna duha, već sutradan otišao je u talijansku komandu i prijavio nestanak kćerke i kolegice, koje su kupujući mlijeko u selu otete od "gerile" pa možda i ubijene. Iako je istina o bjegstvu Rahele došla do talijanske uprave, većih represalija prema nama nije bilo. Dosta su nam pomogli i drvarski četnici, koji su sa "gerilom" u šumi imali prijateljske kao i familijarne veze. Od tog dana, od strane Talijana bio nam je zabranjen izlazak iz kuće, oduzeto sledovanje hrane, koje su ostali građani imali. Vrlo često talijanski karabinjeri dolazili bi noću u kuću, sa velikim, dugim baterijama, predpostavljajući da Rahela noću navraća kući. Joži i Mima zapali su u talijanski zatvor, ali na kratko vrijeme.

Jula mjeseca 1942g. talijanska vojska napustila je Drvar. Partizanske jedinice oko Drvara, potpuno su opkolile i otsjekle talijansku vojsku, tako da se morala povući u Knin. Samo što su poslednjim tenkom Talijani napustili Drvar i kad je poslednji tenk napustio grahovsku brinu svi Drvarčani, ostali u gradu, izletili su na ulice. Ordačno sa suzama radnicama dočekali smo slobodu i obgrlili gerilsku vojsku, koja se je sa našim slobodom ovjenčanih planina, spuštala u grad tako dalje, sve do kraja rata cijela naša porodica sa četvero djece živjela je i borila se na slobodnoj teritoriji. Svi napori; glad, zima, snježni nameti, bombe, avioni, ofanzive i ostalo lakše su se podnosili, jer smo jednom za uvijek prestali strahovati od crne uniforme, ustaške kame i svakodnevnne smrti!! Nasuprot tome mračnom životu, divne, sadržajne borbene pjesme, koje smo stalno pjevali, držale su naš moral i borbenu snagu u svakoj teškoj situaciji. Ovo je danas teško shvatiti, ali poslije silnih poniženja, muka i svakodnevnog iščekivanja smrti, jedini spas bio je u borbi. Nažalost toga je većina Jevreja bila nesvjesna, te je zauvijek po logorima iščezla.

Ostali logoraši nakon nekoliko dana po našem odlasku, neznamo kojim povodom raspušteni su sa prijedorske stanice. Mogli su nastaniti se u nekoj od mjesta Bosanske Krajine, samo u Likaču ne. No i kako je u tom dobu bezvlašća usudio se djelovati na svoju ruku, raspustiti logor na prijedorskoj stanici, nikad se saznalo nije. Ta osoba sigurno je bila dobronamjerna, možda u liku našeg "Osmića".....?? Njegovu prividnu slobodu, bila je samo kratka varka, jer već juna-jula 1942g. svi su oni, kao i ostali Jevreji porobljene Jugoslavije ubijani u svojim domovima, na ulicama, ili otpremani u fašističke logore Jasenovac, Kerestinac, Maribor, tana Gradiška, Lakovo, Gospić, Jajinci, Kajrište, Topovske Štale, Jabuka, niški Crveni krst i ostale evropske logore Rušvic, Buchenwald, Mathausen, Dachau i još bezbroj manjih logora. Iz tih logora nikad se vratili nisu. Ostali su na vječnoj straži kao opomena, da se taj monstruozni fašizam više nikada ne javi. Malo broj onih koji su preživjeli logore ostali su živi svjedoci genocida i svjertava fašističke ideologije!

I OVAKI 1991-95G. RAT, TREĆI U SVOM VJEHU, DOGUBAN ZA CRPANI NAROD,
BORAZUJE DA FAŠIZAM NE VITINJA, NEGO SE KRAJNO BUDI!

Beograd 10-VII-1997g.